

Республика Саха (Якутия) Чурапчинский улус (район)
МБОУ “Болтогинская средняя школа имени Н.Д.Субурусского”

Доклад на тему: «Саха кээмэйдэрин туһанан оҕо айар-суоттуур
дьоҕурун сайыннарыы»

Авторы работы:
учитель математики Захарова Е.Н.,
учитель якутского языка и литературы
Кривошапкина С.М.

2024 г.

Аныгы сайдыылаах, түргэн тэтимнээх олоххо, бары билэбит, сахабыт тылын дьылбаата күн-түүн турдахпыт айы, туттуллуута кыччаан иһэр курдук. Ханнык баҕарар наука (билим) уонна култуура төрүттэрин аан дойду дьоно барыта төрөөбүт тылынан үөрэтэн ылынар.

Үлэ сыала:

сахалы кээмэйдэри оҕолорго билиһиннэри, үөрэти. Сахалы кээмэйдэри туһанан, айылбаа сыһыаран үөрэнээччилэргэ садаачалары суоттатан, саха мындыр толкуйун, оҕо айар дьобурун сайыннары, олоххо туһаннара үөрэти.

Соруктара:

-сахалы кээмэйдэри үөрэнээччилэргэ үөрэти, саха омук ураты көрүүтүн, айылбаа чугаһын өйдөтүү;

-туһаннаах литератураны, олонхону аахтары, ырыттары;

- олоххо сыһыаннаах садаачалары дьиэ кэргэнинэн толкуйдааһын;

-олонхоҕо туттуллубут кээмэйдэри булуу, саха суруйааччыларын айымньыларын ааҕан сахалы кээмэйдэри булуу, садаачалары толкуйдааһын, наардааһын;

-сүрүн оскуоланы түмүктүүр эксээмэн кинигэтин туһанан, тылбаастаан, бэриллибит кээмэйдэри уларытан, садаача толкуйдааһын.

-орто сүһүөх үөрэнээччилэригэр «Сахалы кээмэйдэринэн садаачалар» диэн оонньуу көрүнүнэн дьарык ытыгы, ыйытык оноруу;

-алын сүһүөх үөрэнээччилэригэр «Тобул толкуй» диэн оскуолабыт иһинэн ытыллар бырайыагынан сахалы кээмэйдэр тустарынан дьарык ытыгы, ыйытык оноруу;
-толкуйдаммыт садаачаларынан садаачыннык оноруу.

Үлэ тобоостооҕо (актуальна) - билинги кэмнэ сахалы кээмэйдэри умнан ахсаан уруогар, олохпутугар даҕаны нууччалы кээмэйдэри туттабыт. Биһиги сахалар – айылбаа оҕолоро буоларбытын умнуо суохтаахпыт өбүгэлэрбит муударастарын билиэхтээхпит уонна тус олохпутугар туһанахтаахпыт. Манан сибээстээн, биһиги үлэбитин сахалы кээмэйдэри үөрэтэн, оҕолорго садаачалары толкуйдатан, суоттатан учууталлар тутталларыгар садаачыннык толкуйдаан сахалы кээмэйдэри билиигэ уопуштун үллэстэргэ сананныбыт.

Үлэ практической суолтата – үөрэнээччилэр төрүт сахалы кээмэйдэри биллэр, олохторугар тутталлар, учууталлар толкуйдаммыт садаачалары уруокка туһаналлар.

Бастаан сахалы кээмэй арааһын Э.К. Пекарской, В.Л. Серошевской уо. д. а. кинигэлэртэн үөрэттибит, арааһын туттулуутун ырыттыбыт.

Сахалы уста кээмэйдэр:

«Тутум» - сутурук үрдүгэр тэн уста кээмэйэ (түөрт тарбах кэтитэ) 12 см

«Сүөм» - улахан тарбах төбөтүттэн токурутуллубут ыйар тарбахха диэри уста кээмэйэ.
Сүөм икки араастаах:

«Уһуктаах сүөм» - сөмүйэлээх эрбэҕи төһө кыалларынан атыччы туттубут кэннэ эрбэх төбөтүттэн сөмүйэ төбөтүгэр диэри, 16-17 см кэринэ.

«Мунур сүөм» - эрбэҕи көнөтүк, оттон сөмүйэни ортоку сүһүөбүнэн токутан баран атыччы тутуллар, 13 см кэринэ.

«Тутум» - сутурук үрдүгэр тэн уста кээмэйэ (түөрт тарбах кэтитэ) 12 см.

«Сүөм» - улахан тарбах төбөтүттэн токурутуллубут ыйар тарбахха диэри уста кээмэйэ.
Сүөм икки араастаах:

«Уһуктаах сүөм» - сөмүйэлээх эрбэҕи төһө кыалларынан атыччы туттубут кэннэ эрбэх төбөтүттэн сөмүйэ төбөтүгэр диэри, 16-17 см кэринэ.

«Мунур сүөм» - эрбэҕи көнөтүк, оттон сөмүэйни ортоку сүһүөбүнэн токутан баран атыччы тутулар, 13 см кэринэ.

«Бөрсүөк» - орто тарбаҕы токуччу тутуннааха, икки сүһүөх икки ардынааҕы кээмэй, 4,4 см.

«Түөс анаара» (былас анаара) – туора ууммут илии уһугуттан түөс ортотугар диэри, 82-84 см.

«Дьиэ былаһа» - 160 – 180м.

«Саһаан»- устата 2м., урдугэ 1 м

«Көс» - билиннинэн 10 км-га чугасаһар ыраах

«Ох тэбиитэ сир» -ытан кэбиспит ох баран туһэр сирэ. Ортотунан икки сүүсчэкэ хаамы буолар, 200 м.

«Күннүк сир»-айанньыт күн устата барар ырааҕа (быһа холоон сарсыарда 7 чаастан кизһэ 6-7 чааска диэри):

- сатыы киһи - 30 – 35км;

- аттаах киһи – 50 – 55км.

Ыараханы кээмэйдээһин

- «**Чабычак арыы**» - быһа холоон 8 киилэ арыы;
- «**Ыаҕыйа үүт**» - биедэрэ үүт;
- «**Буут**» - 16 киилэ.
- «**Кутуу**» – 100- 200 грамм (бытархай – чай, бурдук, буор – биир ытыс, ортотунан ылыллыбыт).

Бириэмэ кээмэйдэрэ

Кылгас бириэмэни көрдөрөргө кээмэй тыа хаһаайыстыбатын араас үлэлэрин кытта сибээстээх.

Күннүк - быһа холоон сарсыарда 7 чаастан кизһэ 6-7 чааска диэри (12 чаас).

Сайынны күн ынахтар түөрт ыамнарын кытта сибээстэнэр:

- **Сарсыардааны ыам** –сарсыарда 6 чаас саҕана;
- **Күнүскү маннайгы ыам** – күнүс 11 чаас саҕана;
- **Күнүскү иккис ыам** - күнүс 4 чаас саҕана;
- **Кизһээни ыам** – кизһэ 8 чаас саҕана.

Онтон төрөппүттэрин кыттыһыннаран орто сүһүөх оҕолоругар садаача толкуйдаттыбыт.

Олохтон толкуйдаммыт садаачалар

Ыал биир сылга икки дьааһык арыыны сиир. Биир дьааһыкка икки чабычак уонна чабычак анаара (чабычак $\frac{1}{2}$) арыы киирэр. Ыал сылга хас киилэ арыыны сиирий?

Суота:

1 чабычак арыы - 8 киилэ

$8 * \frac{1}{2} = 4$ (киилэ) - чабычак анаара арыы

$8 * 2 = 16$ (киилэ) - 2 чабычах арыы

$16 + 4 = 20$ (киилэ) - биир дьааһык арыы

$20 * 2 = 40$ (киилэ) - икки дьааһык арыы

Эппиэтэ: 40 киилэ арыыны сылга сиир.

Саха литэрэтиирэтин уруогар аахпыт олонхолоорбуттан сахалыы кээмэйдэри булан, садаача толкуйдаатыбыт.

Сэттис кылаас литэрэтиирэтин үөрэнэр кинигэтиттэн Устин Нохсоороп «Дырай Бэргэн» олонхотуттан, 9 кылаас норуот тылынан уус-уран айымньыта «Дьулуруйар Ньургун Боотур» (эргэ учуобунньук) олонхоттон, Константин Григорьевич Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотуттан, саха литературата 10 кылаас кинигэтиттэн Платон Алексеевич Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотуттан.

Салгыы оскуолаҕа аабыллар олонхолоруттан, ааҕар, үөрэтэр саха биллиилээх суруйааччыларын айымньыларыттан, В. Л. Серошевская «Якуты» кинигэтиттэн

сахалыы кээмэйдэри булан садаача толкуйдаттыбыт.

Олонхоттон толкуйдаммыт садаача

Дьулуруйар Ньургун Боотур
Киэнэ биллибэт, кэрдиитэ көстүбэт
Кэтит сир буолан сириэдийбит эбит;
Устата отут көстөөх,
Туората уон көстөөх,
Ортотугар туох да ото-маһа суох
Чыыстай дойду эбит.

Константин Григорьевич Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар ойууламмыт сир – дойду иэнин быһаар: устата отут көстөөх, туората уон көстөөх.

Суота:

1 көс - 10 км тэн.

$30 * 10 = 300$ (км) - устата,

$10 * 10 = 100$ (км) - туората,

$S = a * h$

$300 * 100 = 30000$ (кв.км) - сир-дойду иэнэ.

Эппиэтэ: 30000 кв.км.

Анемподист Иванович Софронов – Алампа- саха бэйиэтэ, прозаига, драматура.

“Куораччыт” кэсээниттэн садаача

“ Ыстапаан этин таһырдыа таһа сылдьан “Хор, бургунаспыттан 6 буут тахсыһык ээ, ама наадабын толуунаа инибин” диэн үөрэ санаата.” Ыстапаан бургунаһын анардас этэ төһө киилэ буоларый?

Суота:

Биир буут – 16 киилэ

$6 * 16 = 96$ (киилэ)

Эппиэтэ: 96 киилэ.

Семен Степанович Яковлев – Эрилик Эристиин-(24.01.1892—06.10.1942) — саха бэйиэтэ, прозаига. «Хачыгыр» кэпсээниттэн садаача.

Хачыгыр чабычахтаах бурдугуттан, ессе биирдэ баһан ылан, тааһыгар кутан биэрэн баран түннүк кырыатыгар урут кэккэлэччи алта уһаты тардыы бэлиэ оноһуллубутугар сэттиһин биيري, ханас сөмүйэтинэн дьүккү охсон, эбэн биэрдэ. Билигин даһаны алта уон биэс кутуу бурдуга баар. Хачыгыр барыта холбоон хас киилэ бурдугу тардыахтаах эбитий, өскөтүн биир кутуу 100 – 200г тэннэхэр буоллаһына?

Суота: 1 кутуу – 150г.

$$1 \text{ киилэ} = 1000\text{г.}$$

$$65 + 7 = 72(\text{кутуу}) - \text{тардыахтаах бурдуга}$$

$$72 * 150 = 10800(\text{г.}) - 72 \text{ кутуу ыйааһына}$$

$$10800 : 1000 = 10\text{кг } 800\text{г} = 10,8(\text{киилэ})$$

Эппиэтэ: 10,8 киилэ.

Вацлав Леопольдович Серошевский- атырдыах ыйын 24 к 1858 — муус устар 20 күнүгэр 1945)-Этнограф, суруйааччы, публицист, омугунан поляк . « Якуты» диэн сахалар тустарынан кинигэтигтэн садаача.

- . Сүүрбэ төбө сүөһү түөрт кэбиһиилээх отунан сылы туоруур. Түөрт кэбиһиилээх от ортотунан 1200 – 1800 буут буолар. Сылга биир ынах төһө буут оту сиирин ааһан – суоттаан бул. Эппиэтин киилэгэ таһаар.
- Түөрт кэбиһиилээх от 1800 буут
- 1 буут – 16 киилэ
- Суота: $1800 : 20 = 90(\text{буут})$
- $90 * 16 = 1440(\text{киилэ})$
- Эппиэтэ: 1440 киилэ от

Бүтэһигэр аныгы олох хаамытыгар тэннээн сүрүн оскуоланы түмүктүүр эксээмэн кинигэтигэр сөп түбэһиннэрэн садаача толкуйдаан суоттаттыбыт.

Сүрүн оскуоланы түмүктүүр эксээмэн кинигэтигтэн ылыллан толкуйдааммыт садаачалар

1 садаача: Теплица таһынааһы оһуруот сирин иэнин бул, өскөтүн теплица туората саһаан үрдүгэр, устата 4 саһаан устатыгар тэн буоллаһына?

Суота: Биир килиэккэ саһаан устатыгар (2м) тэн.

1) $6*2=12(\text{м})$ – оһуруот сирин устата,

$5*2=10(\text{м})$ – оһуруот сирин туората,

$12*10=120(\text{кв.м})$ – оһуруот сирин уопсай иэнэ.

2) $1*2=2(\text{м})$ – теплица туората,

$4*2=8(\text{м})$ – теплица устата,

$2*8=16(\text{кв.м})$ – теплица иэнэ.

3) $120-16=104(\text{кв.м})$

Эппиэтэ: 104 кв.м.

2 садаача:

Сатыы киһи уонна аттаах киһи тэннэ биир дэриэбинэттэн иккис дэриэбинэҕэ айанныылар. Дэриэбинэлэр икки ардыларын ырааһа 10 көс уонна көс $1/5$ тэн. Аттаах киһи бу айаны икки күннүк сир айанныыр. Сатыы киһи аттаах киһитээһэр хас чааһынан

хойугаан тийийэбэй, өскөтүн кини биир күннүк сир барбыта аттаах киһи биир күннүк сир барбытын $\frac{2}{3}$ тэн буоллагына?

Биир көс 10 км тэн.

Күннүк сир бириэмэнэн сарсыарда 7ч киэһэ 19ч диэри – 12ч

Күннүк сир устата сатыы киһи 30 -35 км., аттаах киһи 50 – 55 км. айанныылар.

Суота: 10 көс = 100км.

$$\frac{1}{5} * 10 = 2(\text{км}) - \frac{1}{5} \text{ көс}$$

$$100 + 2 = 102(\text{км}) - \text{дэриэбинэлэр икки ардыларын ырааба}$$

$$102 : 2 = 51(\text{км}) - \text{аттаах киһи биир күннүк сир айанныыр ырааба}$$

$$51 * \frac{2}{3} = 34(\text{км}) - \text{сатыы киһи биир күннүк сир айанныыр ырааба}$$

$$102 : 34 = 3 (\text{күннүк сир}) - \text{сатыы киһи айана}$$

$$12 * 3 = 36(\text{ч}) - \text{сатыы киһи үс күннүк сир айанныыр бириэмэтэ}$$

$$12 * 2 = 24(\text{ч}) - \text{аттаах киһи икки күннүк сир айанныыр бириэмэтэ}$$

$$36 - 24 = 12(\text{ч}) - \text{биир күннүк сир.}$$

Эспиэтэ: 12ч.

Оҕолорго ытыллыбыт дьарыктар тустарынан

(Дьарыктары бу үлэбитигэр тэннэ үлэлэһэ сылдьар үөрэнээччибит ыппыта)

Бастакы - ооньуу.

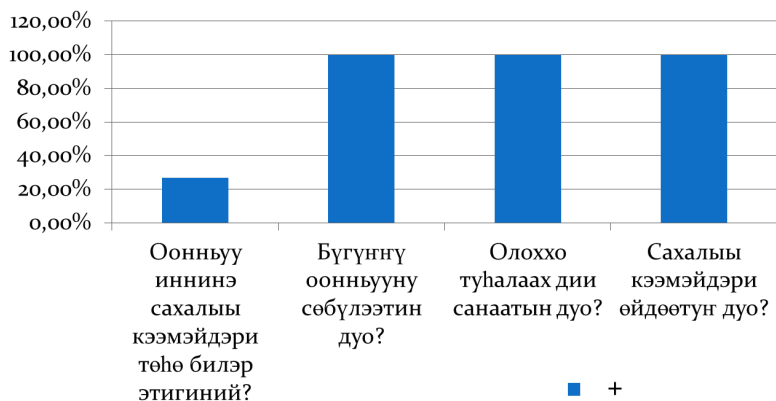
5, 6, 7 кылаас оҕолоругар «Сахалыы кээмэйдэринэн садаачалар» диэн ааттаах ооньуу ыттардыбыт. Ооньууга оҕолору икки хамаандаҕа араастылар. Бастаан араас этиллиилэри суоттатан, сахалыы кэрин кээмэйдэр ааттарын таһаартарбыппыт. Онтон сахалыы кээмэйдэр суолталарын уонна билинни кээмэйдэри билиһиннэрбитэ. Ол кэннэ толкуйдаабыт садаачаларын оҕолорго көрдөрөн быһаарбыта.

Хамаандалар бары сүрдээх көхтөөхтүк кытыннылар. Барыта 10 садаачаны суоттаатылар. Кыра кылаастарга ыппыт буолан эксээмэн кинигэтиттэн ытыллыбыт садаачаларбын туттубатым.

Ооньуу түмүгэр оҕолорого аҕыйах боппуруостаах ыйытынньык ыттым.

1. Сахалыы кээмэйдэри төһө билэбиний?
2. Бүгүгүнү ооньууну сөбүлээтин дуо?
3. Олоххо туһалаах дии санаатын дуо?
4. Сахалыы кээмэйдэри өйдөөтүн дуо?

Түмүгэ манньк буолла:

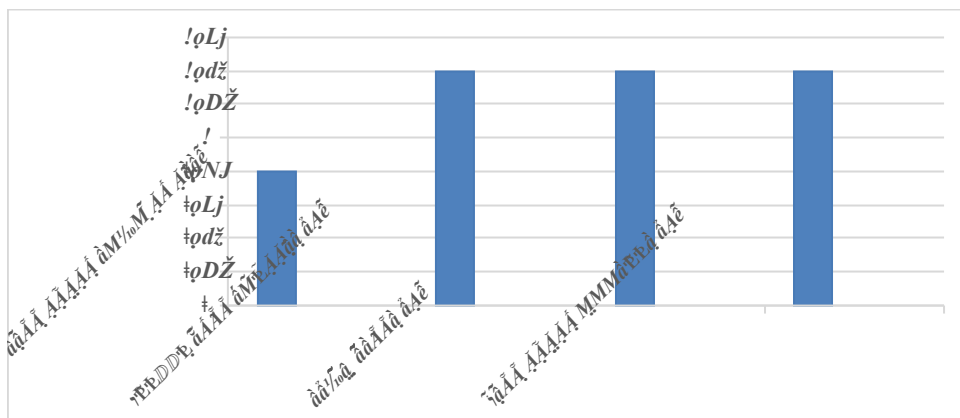

Иккис - дьарык

Быйылгыттан биһиги оскуолабытыгар “Тобул толкуй” диэн бырайыак үлэлиир. Бу бырайыакка оҕолор саха тылын учууталларын кытта сахалы туттуллубат буолбут, эргэрбит тыллары үөрэтэргэ уһун переменаҕа дьарык ыытабыт. Улахан сүһүөх кылаас оҕолорун кытта суруйааччылар айымньыларын ааҕан, эргэрбит тыллары булабыт, быһа тардан ылан ааҕабыт, суолтатын быһаарабыт. Оҕолор тутта үөрэнэллэригэр холобурдуубут.

Бу проект чэрчитинэн биһигини кытта тэҥнэ үлэлэхэр үөрэнээччибитигэр алын кылаас оҕолоругар «Сахалы кээмэйдэр» диэн дьарык ыыттарбыппыт. Дьарыкка оҕолорго бастаан сахалы кээмэйдэр тустарынан кэпсээбитэ, көрдөрбүтэ. Сахалы кээмэйдэри үксүн суруйааччы айымньытыгар эрэ ааҕан билэбит диэн быһаарбыта. Сахалы кээмэйдэрдэр туттуллубут айымньыларыттан холобурдаабыта. Кылгастык ханнык суруйааччы, ханнык айымньытыттан холобурдары аҕалбытын кэпсээбитэ. Оҕолорго саха буолан сахалы кээмэйдэри тутта үөрэнин диэн өйдөппүтэ. (Дьарык сценарийа)

Ыйытык түмүгэ:

Түмүк

Саха омук – айылҕа оҕото! Сахалар былыр-былыргаттан айылҕаҕа чугастара, туттар тэриллэрин, өйдөбүллэрин айылҕаны кытта сибээстииллэрэ.

Сахалар буоларбыт быһыытынан бэйэбит төрүт кээмэйдэрибитин билиэхтээхпит, үөрэтэр оҕолорбутугар тус олохторугар туһана үөрэнэллэригэр суол арыһахтаахпыт.

Сахалыы кээмэйдэри туһанан садаачалары толкуйдатан суоттаттыбыт. Саха мындыр толкуйун, айар дьоһунун сайыннарыыга уонна олоххо туһанарга үөрэттибит.

Туһааннаах литератуураҕа 24 саха кээмэйин буллубут, онтон 19 кээмэйи туһанан уопсайа 38 садаачаны толкуйдаатыбыт. Сахалыы кээмэйдэри туһанан садаачыннык онордубут.